

Рад садржи и ауторову белешку о своме раду у Државном архиву Венеције, где у кратким цртама објашњава околности које су довеле до писања ове књиге. У ствари аутор наводи да је, априла 1989. године упућен у Државни архив Венеције од стране Црногорске академије наука и уметности како би истражио релевантне податке о Црнојевићевој штампарии, као део припреме за прославу 500-те годишнице овог значајног догађаја у нашој историји. Како, међутим, није успео да пронађе тражене податке ближе везане за саму штампарии, аутор се окренуо последњој вољи утемељивача штампарства код нас, односно на Балкану. И поред великог труда није успео да нађе Ђурђево тестамент у изворном облику, на српском језику, али је пронашао и минуциозно простудирао званичну верзију од млетачких власти проглашене последње воље Ђурђа Црнојевића, великог мекене наше Цркве.

Књига садржи и неколико прилога: а) оставиоцев тестамент у званичној, потаревој редакцији; б) превод тестамента, који је за званичну редакцију израдио С. Пасквали; в) белешка самог завештаоца на полеђини запечаћеног тестамента; г) прво издање Ђурђевог последње воље са преводом Ивана Кукуљевића из 1852. године; д) архивска белешка о браковима Црнојевића; е) табеларни преглед разлика између Кукуљевићевог превода и званичне потарске редакције.

Последња страница књиге је извод из рецензије академика Симе Ћирковића.

И поред извесних мањкавости, које се углавном односе на уско стручну - правну димензију текста, као нпр. на стр. 17, први пасус, када аутор говори о "правном послу" како је ту реч о примени правила процедуре, или кад на истој страни наводи да завештаочева последња воља има "пет тестаментарних сведока", а ту се у ствари ради о три тестаментарна сведока (остали су службена лица у поступку проглашења), или када на стр. 33, аутор наводи "како се приватно, породично писмо, пред нама спонтано претвара у тестамент", а за олографски тестамент је карактеристично да је често управо сачињен на тај начин - у облику опроштајног писма (због чега могу уследити и друге специфичности, нпр. код потписа и др.), мишљења смо да је реч о делу вредном сваке похвале.

Аутор је у тексту и у 111 фуснота дао до сада сигурно најпрецизнији превод Ђурђевог тестамента, историјске услове и околности које су везане за ово завештање, осликао и приближио нам ликове од којих нас дели готово пола миленијума, а све то јасним и лепим језиком. Штета је што ова књига, која је иначе богато опремљена, нема посебно издвојен садржај и регистар појмова.

Имајући у виду све квалитете књиге, са задовољством је препоручујемо нарочито читаоцима који се баве правном историјом, али и свим другим правницима којима је стало до ширег образовања и неговања правничке културе.

др Оливер Б. Антић

Милан Грол, *ИСКУШЕЊА ДЕМОКРАТИЈЕ*, Библиотека "Политика и друштво", св. 54, Издавачка задруга "Политика и друштво" и "Научна књига", Београд, 1991, стр. 172.

Последњих година ниједна реч није толико у употреби као реч "демократија". У том погледу наше друштво не представља изузетак. Библиотека "Политика и друштво" јој је од почетка поклањала велику пажњу што

показују и наслови неких књига (1). Зато је разумљиво да им, међу првим књигама објављеним после дугог ћутања, дода још једну. Књига Милана Грола није значајна само по томе што се односи на демократију већ и што се први пут објављује. Како сам писац каже, настала је од бележака писаних у Лондону (1942-1944) и завршених у Београду (1945) али се објављује скоро пет деценија после пишење смрти. Већ сам тај податак заслужује пажњу али када се књига прочита остаје питање зашто је морала толико да чека на објављивање књига које је, с једне стране, по тону и садржини неупоредиво блажа према послератном политичком режиму у Југославији од многих књига које су пре ње објављене а с друге веома критична према политичком режиму у Југославији између два светска рата.

Уистину, пекадашњи вођа Демократске странке се не бави демократијом, како наслов књиге упућује, већ више политичким и економским уређењем Југославије указујући успут на искуства неких земаља. Због тога он не посматра демократију с њене теоријске, лепше стране попут многих који је величају. Њега брину тешкоће њеног остваривања јер њене идеје нигде нису до краја остварене. Грол понавља оно што је др Божидар С. Марковић, у својој књизи о начелима демократије, констатовао - да демократија није апстрактни систем владавине и да није увек и свуда исто примењивана. Он додуше није прихватио Марковићев став да демократија значи непостојање сопственог програма и конкретне идеале, али је прихватио њен релативизам и то потврђује истраживањима о остваривању демократије у појединим земљама. То утолико пре што сматра да је, по својим моралним побудама, демократија више ствар осећања него разума (стр. 14). Зато, као идеологија маса, демократија има непријатеље не само ван својих редова већ и у самој себи. У природи демократије, као развојне идеологије постоје многе слабости које нарочито долазе до изражаја када се мешају с многим неламама појединих средина (стр. 15), за шта живу слику пружа историја балканских и подунавских земаља (стр. 16). Оне су прошле кроз највећа искушења у XIX веку који је назван "ера демократија" (стр. 17). "Јер исто онако као што се о религији не може судити према цркви која је тумачи и у живот спроводи, не може се ни о демократији судити само према системима који је остварују" (стр. 19). У идеологију се не сме сумњати због недостатака у техници примењивања. Демократија није лоша зато што парламент лоше ради. Грешни се када се о демократији суди према установама којима она треба да се оствари (стр. 30). Установе могу бити различите али је демократија, као идејна основа и изворно начело живота у заједници, "свуда само једна иста" (стр. 31).

"Демократизација живота успоравана је разним узроцима" (стр. 25). Важну улогу међу њима има различито схватање државе, народности и народа (стр. 31). Грол устаје против лажног патриотизма и прихватања државе само ако има одређена обележја (посебно политичка) чиме се доводи у питање њено постојање, посебно помињући Југославију (стр. 34). "У југословенској идеологији, у ствари, инстинктивно је изражен национални реализам" (стр. 35). На тој основи Грол наводи предлог Љубе Давидовића из 1932. о федеративном уређењу Југославије наглашавајући да у верски и национално мешовитој Босни и Херцеговини нико не може да управља другима већ сви заједно (стр. 36) и писмо Давидовића у коме каже да ће Босна и Херцеговина Србе и Хрвате ујединити или закрвити, имајући стално на уму тврђу Љубе Стојановића да разумног разграничења између Срба и Хрвата нема до преко гробова. Грол закључује да се то остварило крвавије него што је Стојановић очекивао (стр. 37). Грол је мислио на Други светски рат.

(1) Б.С. Марковић, *Начела демократије*, 1937; Ј. Ђорђевић, *Контрола уставности закона и америчка демократија*, 1937; А. Милковић, *У служби истине и демократије*, 1991.

"Југословенска државна заједница годинама је била доказивана пред светским форумом као природна органска целина и историјска нужност, пре и после Крфске декларације. С тим разлозима задобијен је Вилсон и само с њиме могле су се одбранити границе на многим странама где ни Срби, ни Хрвати, ни Словенци, сваки сами за себе, нису представљали већину. Та животна условљена заједница изражена је била у југословенском имену" (стр. 38). Грол замера радикалима и Пашићу што су се успротивили помињању речи "југословенски" у Видовданском уставу који је озаконио јединство три народа без права на посебности (стр. 38). "Уједињени у борби којом је државна заједница извојевана, Срби, Хрвати и Словенци ишли су се убрзо разједињени у расподели права и дужности у њој. Саможиви прохтеви замрачили су... врело из светлих дана борбе за слободу" (стр. 37). Велика идеја је постала предмет ситне дневне политике и бриге за дал и комад (стр. 37). Да се не би помислило да се то односи на народе већ на политичаре, "уморне, бескрвне и безидејне", Грол истиче да националистичко заслепљивање нема ничег заједничког "с оним што се назива народном душом". Оно може захватити уже или шире слојеве једног народа али целину никада јер је противно "основном суђењу народном, ономе што вековима искуства изграђују као назирање на свет" (стр. 39). "Тај полетни слободарски дух Шумадије будио је идеје јединства у редовима напредних Срба, Хрвата и Словенаца у Хабсбуршкој монархији. Само је он могао дати југословенској идеологији револуционарну снагу. Од првих година овог века југословенском јединству нису се више посећивале песме него су се за њега давале главе" (стр. 41). Морални престиж Србија није стекла ни оружјем ни несавршеним државним апаратом већ својим демократизмом који се суштински разликовао одрежима у Аустро-Угарској. Грол критикује режим установљен Видовданским уставом али заобилази питање зашто је (бројчана и војнички победничка) већина напустила пут којим се ишло нарочито од 1903. године.

Као пример тешког обољења национализма (националног осећања) Грол наводи нацизам а узрок његовој појави види у непостојању демократије. Немачка се ослобађала и уједињавала на силу од 1848. до 1867. Немци су прошли кроз многе револуције али нису имали ни Велику повељу о слободама ни Декларацију о правима човека (стр. 49). У тој борби раздвојених делова, без заједничког великог програма, вршено је одабирање у коме су јачи надвладали слабије (стр. 47). Други пример представља хрватско устанство настало из пресађивања отровног корова фашизма на "једно дубље наћубрено земљиште" (стр. 50). Заједничка им је теорија о "животној простору". Хитлер је тај простор ширио огњем и мачем у Пољској, Павељић у Хрватској и Босни и Херцеговини (стр. 58).

Из тих примера Грол закључује да обољевање национализма показује како "неприродни развој једне колективне идеологије, кад се у њој изроди сама њена основа човечанска", доводи до тога да једна нација "жудно гледа свој животни простор у гробљу друге нације" (стр. 58-59). Због тога је, по Гроловом мишљењу, дошло до супротстављања две једнородне идеје: национализма и демократије. У Првом светском рату су привидно ишле заједно али је у другом демократија дошла у сукоб са подивљалим национализмом да би га вратила у његове природне и изворне народне и демократске оквире (стр. 59). "Слику развраћеног национализма ништа не даје боље него то - да се у њему једновремено велича народност и унижава народ. Једног дана народи су се морали упитати: у чему се састоји слобода нације у којој нема слободног човека и грађанина? И човечанство се морало упитати: с каквим правом могу царевати самовоље појединаца у међународној заједници које се не подносе у свакодневној државној заједници?" (стр. 59).

Не улазећи у ближе разматрање постављених питања, Грол сву пажњу усредсређује на унутрашње прилике, односно вршење јавних послова. У вези с тим примећује да је фашизам прво напао најслабију тачку демократије - парламентаризам (стр. 60). Највећу слабост у Југославији (до 1941) представљале су унутрашње поделе, нарочито на националној и верској основи. Тога је једино била поштеђена Комунистичка партија чиме Грол објашњава њене успехе (стр. 137). Он сматра да је потребна најшира солидарност у борби против зла које су оставили Хитлер и Мусолини. По њему зло је јединствено док је свет у борби против тог заједничког непријатеља подељен (стр. 137). Грол одбацује схватање о два света и сматра да постоји само један свет, уједињен судбином и патњом (стр. 168-169). Није ли то прећутна критика свих, па и југословенских комуниста (можда пре свих), који су стално позивали у борбу против некога уместо да граде један бољи свет?

Грол ипак не штеди никога, нарочито српске политичаре. Ако некога штеди то је само Русија. Иако присталица западне демократије, он не критикује ни комунизам ни СССР. Напротив, кад год може користи прилику да похвали (чак више пута) Стаљина као реалисту. Устав од 1936. Грол оцењује као пример демократизације (стр. 155) а похвално се изражава о проширивању надлежности совјетских република 1944. (стр. 155-156) не улазећи у то зашто је Стаљин републикама (Украјини) дао одлучујућу реч у одређивању државних граница и проширивању совјетске територије (стр. 156). Он критикује "велике силе" за стварање сфера утицаја али ниједну посебно (стр. 161, 164) и једнако позитивно оцењује Француску и Руску револуцију (стр. 92-96, 165-168). Да ли само зато што је белешке завршио у Београду 1945?

Свакако да није због тога замерио творцима Версајског система што су карту Европе кројили по националним и етничким мерилима не водећи рачуна о економским, социјалним и саобраћајним условима (стр. 44). Шта би тек било да је другачије? Грол превиђа да су то чинили људи старих навика који су правили грешке и у спољној и у унутрашњој политици, што само овлаш помиње, посебно у вези с Друштвом народа (стр. 45).

На исти начин се приказују и оцењују прилике у Југославији. На једној страни је "једна однарођена назадна мањина" хегемониста (стр. 144) који су "неверно представљали" српски народ (стр. 145) а на другој неравнотворни "Хрвати, Словени и остали народи и покрајине" (стр. 144) који за свој положај не криве српски народ. У таквом склопу је разумљива позитивна оцена политичког деловања Радића и Мачека, при чему се заборавља да је парламент растурао вођа југословенске опозиције на изборима одржаним неколико месеци раније. Схвативши да је претерао, Грол покушава да исправи погрешну и поједностављену слику о Србима као хегемонистима истицањем да је српски народ био први само "у жртвама које је поднео" и да се на његовој страни "јасно показује само хегемонија патњи" (стр. 144). У залагању за слободу тешко се ко може мерити са српским народом, и кад његова слобода није била непосредније угрожена него слобода других, који је обарао с престола оне који су му слободу угрожавали (стр. 145). Тај народ је 27. марта 1941. одбацио пакт с Хитлером и није му дао ниједног војника за руски фронт (стр. 146).

Решење Грол види у успостављању равнотеже у федералној држави. У том погледу подсећа на Давидовићев предлог из 1932. о четворној федерацији. Ваљда у складу с равнотежом у свему и свачему, Грол се и у погледу територијалне организације залаже за што је могуће више једнаке федералне јединице. "Срби као најмногобројнији могу поднети лакше него други одвајање од националне матице извесног броја својих саплеменика ако та жртва, објективно мотивисана, олакшава решење проблема... У таквој подели Давидовић се морао помирити са одвајањем два и по милиона Срба у Босни и Херцеговини, Хрватској и Далмацији од Србије то јест са трећином српског народа издвојеном из његове матице" (стр. 138). Српски народ, као

најмногобројнији, мора пристати да живи у више федералних јединица да би мање бројни народи који са њим живе могли да буду окупљени у једној јединици. За Грола то није било немогуће зато што федералне јединице остају у једној савезној држави (као што ни за творце и присталице споразума Цветковић-Мачек није било ништа страшно што је Бановина Хрватска, створена на неуставан начин, добила територије које никада нису биле хрватске). То гледиште је касније толико еволуирало да данас има оних који сматрају да Срби могу да живе и ван Југославије и то прихватају као реалност. Грол није ишао толико далеко. Какав би став имао данас може се само нагађати. Довољно је поменути његову критику ставова Недића и Љотића о Србији "од Београда до Врања" (стр. 34), ма колико било неоправдано везивати их за политичко стање пре рата (а Недића још назвати патриотом из "шестојануарске окупације"). Грол превиди да су у мирnodонским приликама политичари слободни у доношењу одлука док за време окупације не само да нема слободе већ ни политичког живота. Да је о томе водио рачуна не би говорио о развоју национализма "у Видовданском уставу, под диктатуром и под окупацијом" (стр. 42). То треба имати у виду када се чита ипаче значајан пасус: "У програму Недић-Љотићевом под окупацијом, саображеном Хитлеровој карти Европе, у самоодрицању иде се и даље. Српски народ се одриче и вековних идеала и државног легитимитета и самих националних граница, кроз читаво столеће крваво стечених. Да би Српство било јако оно се сад територијално и национално враћа и сабија у једну Србију малу али прожету интегралним "светосавским српством" у сваком кутку њеном, сваком имену у улици, биоскопу и веселих ресторана: у скрнављењу једне мисли за коју су поколења давала живот даље се од тога није могло ићи!" (стр. 42). Како то актуелно звучи и после пола века!

Исто би се могло рећи за Гролов закључак: "Најцивилизованији део света у расулу је. Европа се распада материјално; она се растројава морално. Ништа се у њој не показује здраво, ништа не види јасно" (стр. 128). У истом духу је и закључак: "Читава Европа је у расулу а Југославија, разривенија но и једна друга земља у њој, представља једно болно, ранијо тело у привредном и социјалном, исто као и у моралном погледу. На што год у њој безобзирна рука притисне, увећава бол и отежава исцељење. Материјалне и моралне недаће увећавају једне друге" (стр. 130).

Ти редови су написани пред крај Другог светског рата када је цела Европа била најразривенији део света а Југославија поврх тога растрзана политичким сукобима и грађанским ратом подржаним поделом између истока и запада. До пре неколико година се чинило да то припада прошлости, нарочито после потписивања Париске повеље о новој Европи. На жалост, развој је кренуо правцем којим се свет кретао крајем тридесетих година и ушао у крвав рат. То се поновило почетком деведесетих година, у најтежем облику у Југославији која је сада онаква како је Грол видео, с политичарима и интелектуалцима који се залажу за "демократску државу", тј. демократију без Југославије. Због тога ова Гролова књига изгледа као да је писана данас и за данашње прилике, свежа и актуелна као Шекспирове драме. Већ то је довољно да привуче пажњу читалаца који ће у њој открити и друге вредности, пре свега занимљива излагања (на пример, о Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији) и леп језик који повремено достиже до мајсторства.

Додуше, не као у књигама "Из предатне Србије" (1939) и "Из позоришта предатне Србије" (1952) али колико писца може да се похвали већим бројем врхунских остварења. Један "Горски вијенац" је био довољан Његошу да остане велик за сва времена, али то није умањило интересовање за друга његова дела. Напротив. И ова Гролова књига о демократији свакако заслужује већу пажњу и публицитег због свега што пружа савременом читаоцу. А то није мало.

др Момир Милојевић